

Grote schrijvers en religie (4): Goethe, 1749-1832

‘Nou zeg op, hoe zit dat met jou en de religie?’

Bijbelcafé, 1 maart 2017

Jurjen Zeilst

Bijbeltekst: Job 1

‘Nun sag! Wie hast du’s mit der Religion?’¹ is de vraag van Gretchen aan Dr. Heinrich Faust. Eerder heeft hij in de Paasnacht bekend: ‘Die Botschaft hör ich wohl, allein mir fehlt der Glaube.’ Tenslotte geeft hij het antwoord: ‘Gefühl ist alles. Name is Schall und Rauch, Umnebelnd Himmelsglut.’ Kortom geloof is voor Goethe een zaak van gevoel. Woorden schieten per definitie tekort.

‘Es irrt der mensch solange er strebt.’

1 Inleiding

Was Goethe de modelchristen van de toekomst? Of staat hij symbool voor het afscheid van het christendom? In zijn Faust durft een mens onbeschaamd naar het hoogste te streven en steekt hij God onbeschaamd naar de kroon. Maar er wordt voor de macht van Faust een hoge prijs betaald. Zijn ziel is hij kwijt. Tenslotte zijn het Gods engelen die voorkomen dat Faust in de hel belandt. Is dit het lot van de moderne mens?

Er is een groot debat (geweest) over de vraag of Johann Wolfgang von Goethe zelf nu wel of niet gelovig was. Voor degenen die het antwoord ‘ja’ gaven, was Goethe de man die de essentie van het geloof heel diepzinnig had begrepen en had verwerkt in een cultuurchristendom dat door de Verlichting was heen gegaan. In de Encyclopedie *Religion in Geschichte und Gegenwart* van 1913 wordt Goethe zelfs beschreven als ‘de eerste vertegenwoordiger van het christendom van de toekomst’. Voor geleerden in de vroege 20^e eeuw, als Adolf von Harnack en Ernst Troeltsch, was Goethe het grote voorbeeld van niet de mens die zijn geloof achter zich liet, maar juist degene die zijn geloof verwerkte in een breed cultureel en wetenschappelijk verantwoord wereldbeeld, ook passend bij de moderniteit van de 20^e eeuw. Hij doordacht de problemen, tegelijk bleef hij een gevoelsmens. Goethe wordt ook samen met J.J. Rousseau als typisch voorbeeld voor de zogenaamde natuurlijke theologie gehouden, ja als aan profeet daarvan. De menselijke aard, ervaringswereld en natuur staan voor Goethe centraal. Het primaat van de zintuigen is heel belangrijk. Goethe ontwikkelde een eigen kleurentheorie, ‘Farbenlehre’, waarin naast wetenschappelijk verantwoorde

¹ Cf. Ursula Homann, ‘Goethe und die Religion’, 2008.

natuurkunde, mystieke, alchemistische elementen zijn verwerkt, deels ontleend aan de toentertijd populaire Kirchen- und Ketzergeschichte van Gottfried Arnold.

Echter anderen zijn ervan overtuigd dat Goethe alleen voor de vorm sympathiseerde met het geloof en het christendom ten diepste heeft afgezworen. Goethe lijkt dat soms zelf te beweren. Wat moeten we denken bij deze uitspraak:

Ik voor mij kan, bij de menigvuldige richtingen van mijn wezen, niet aan één denkwijze genoeg hebben; als dichter en kunstenaar ben ik polytheïst, pantheïst daarentegen als natuuronderzoeker, en het een zo beslist als het ander. heb ik behoefte aan een God voor mijn persoonlijkheid als moreel mens, dan is daar ook al voor gezorgd.²

Is de laatste opmerking ironisch bedoeld? Of vindt Goethe echt dat een mens in zijn gelaagdheid terecht op meerdere niveaus betekenis geeft, zonder dat dit consistent hoeft te zijn? Was Goethe in de kerk vooral een relatieve buitenstaander, die het hield bij waarnemen als het ging om het geloof? Een paar dingen staan wel vast. Goethe had weinig vertrouwen in het instituut kerk en confessie. Vooral de dogmatiek werd door hem gewantrouwd. Goethe persoonlijk lijkt het niet nodig gevonden te hebben altijd consequent te zijn in zijn uitspraken over religie. Hij heeft veel aandacht voor de natuur op een religieus-pantheïstische wijze, en is daarin sterk beïnvloed door Spinoza (1632-1677). (Bijvoorbeeld in het gedicht ‘Gesang der Geister über den Wassern’.) Goethe vindt God in de natuur en de natuur in God. Daarbij is religie voor hem persoonlijk vooral een gevoelszaak. De natuur is als scheppend principe zelf het fundament onder het vermogen van levende wezens tot genezing en verzoening te komen.

Heel apart in dit verband is hoe in Goethe’s kleurenleer (‘Farbenlehre’) God en licht in zijn optiek nauw met elkaar verbonden zijn: ‘Das Licht ist eine der ursprünglichen, von Gott erschaffenen Kräfte und Tugenden, welches ein Gleichnis in der Materie darzustellen sich bestrebt.’ Als er ergens van een openbaring Gods sprake is, dan hier. Alleen zo is het mogelijk dat binnen- en buitenkant van een mens elkaar weerspiegelen. (Ook in ‘West-östlicher Divan’ lezen we dergelijke inzichten.) Hier zit in het denken van Goethe een tegenstelling met Kant. Goethe vertrouwt op het licht als het gaat om de waarachtigheid van de voorstelling die hij hierdoor van de wereld ontvangt. Kant stelt deze voorstelling die een mens heeft van de buitenwereld onder verdenking. Kant wantrouwt de subjectiviteit, waarmee de waarnemer de werkelijkheid ordent. Goethe onderkent de subjectiviteit, maar wantrouwt deze niet. Hij heeft er vertrouwen in dat wie of wat zich als God openbaart correspondeert met wat mensen als juiste ethiek ervaren. Goethe staat hierin dicht bij Leibniz en diens monadenleer. Vanuit de particulariteiten bouwt zich als vanzelf een universele harmonie der sferen op.

2 Verlichting

Op de vraag ‘Was ist Auklärung?’ is het klassieke antwoord van Immanuël Kant (1724-1804): ‘Aufklärung ist der Ausgang des Menschen aus seiner selbstverschuldeten Unmündigkeit.’ Dit

² Goethe aan Jacobi, aangehaald in: Cohen, F., *Het knagende weten*, Amsterdam 2016, 190.

is een soort definitie van Verlichting geworden. Een mens wordt dus zelf verantwoordelijk gesteld voor zijn eigen niet weten. ‘Bildung’ is in dit verband het begrip dat misschien het best vertaald kan worden met ‘zelfontplooiing’. Maar het is meer dan dat. Het gaat niet om het opstapelen van kennis, laat staan het weten waar je iets kunt opzoeken, maar het zich door die kennis laten *vormen*, niet alleen in capaciteiten, maar ook als persoonlijkheid. Wilhelm von Humboldt (1764-1835), naamgever van de beroemde universiteit in Berlijn, was een geweldige uomo universale, die overal mee bezig was, menswetenschappend zowel als natuur. Goethe en zijn vriend Friedrich Schiller (1759-1805) deelden een brede belangstelling en hadden vergelijkbare idealen.

Verlichtingsdenkers te zien als rationalisten is een heel eenzijdige benadering. In Sturm und Drang, de strijd rond het classicisme en de romantiek, lopen de worsteling tussen geloof en kennis, regels en vrijheid heel grillig door elkaar heen. Schleiermacher (1768-1834), had met zijn ‘Reden über die Religion’ waarin hij een ‘schlechthinnige Abhängigkeitsgefühl’ ten opzichte van een heilig en verborgen mysterieus God benadrukt, grote invloed op Goethe. Romantiek is een gevoel van overmacht en dat komt vaak bij Goethe terug. Een mens wordt meegesleurd door iets of iemand sterker dan hij of zij. Talloze schrijvers, als Carlyle, Emerson, Shelley, Walt Whitman, D.H. Lawrence (*Lady Chatterly’s Lover!* naturalistische neo-pagans), gaan verder in deze richting. Er is geen Godsbewijs voor nodig, om van een religieus aandoende verering voor de natuurkrachten zelf te spreken. Het leven zelf is heilig, omwille van zichzelf. Het Nederlands vitalisme, sterke vernieuwend in de literatuur na de Eerste Wereldoorlog staat in dit perspectief. Denk aan Hendrik Marsman, Slauerhof. e.a.

Invloed op Nietzsche (Dionysos vs. Christus, met zijn aandacht voor het scheppende Dionysische vs. het regelgevende Apolinische), Von Harnack, Rudolf Otto (‘Das Heilige’), Troeltsch (‘Die Soziallehre der Christliche Kirchen und Gruppen’) en zijn religieus a priori. Deze benadering staat open voor een historisch-kritische bijbelwetenschap. Waar hier dus weinig ruimte meer voor is dat is de bijbel als Woord van God, waarin zich een schepper openbaart in de geschiedenis aan sterfelijken mensen van vlees en bloed. Deze grondhouding liet zich ook gemakkelijk inpakken door de nazi ideologie. Principieel verzet wordt er tegen aangetekend door de theoloog Karl Karth (1886-1968).

3 Goethe en de godsdienst

Het lijkt er vooral op dat Goethe met respect wilde omgaan met het geloof hem van huis uit meegegeven, terwijl hij zich op geen enkele manier aan de dogmatische kant daarvan wilde binden. In Goethe’s werk speelt de invloed van het Lutheranisme een belangrijke rol. Zonder religie zijn de kunst en esthetiek van Goethe ondenkbaar en eigenlijk ook niet goed te begrijpen. Maar dat betekent niet dat hij tevreden was met dat geloof. Hij vond in de Lutherse godsdienst te veel braafheid en te weinig samenbindende kracht en sacrament, teveel moraal en te weinig mystiek. Het Lutheranisme was in zijn ogen teveel en nutteloos geproblematiseerd, bijvoorbeeld als het ging om het hiernamaals. Wat hij wel waardeerde was de aanzet die hij vond in het Luthers protestantisme tot verzet, bevrijding en Aufklärung

(denk aan invloed van Spinoza, Leibniz, Schleiermacher). Religieuze systemen doen, volgens Goethe, de individualiteit van mensen geweld aan. Als kunstenaar voelt Goethe zich polytheïst; als natuurliefhebber pantheïst en als zedelijk mens, met een behoefte aan ethische reflectie, kan hij terecht bij de God van de bijbel en het Lutheranisme.

Goethe werd in 1749 geboren in een zeer welgesteld milieu te Frankfurt am Main. Het ontbrak hem aan niets. Hij werd Luthers opgevoed en was als kind en opgroeiende jongen, heel ontvankelijk voor religie. Zijn vader was nogal conventioneel, zijn moeder meer een gevoelsmens en piëtistisch. Goethe had als kind al vroeg veel vragen en twijfels. Net als op vele Europeanen, bijvoorbeeld Voltaire, maakte de aardbeving van Lissabon in 1755 ook op de jonge Goethe grote indruk en begon hij aan de almacht van een rechtvaardig God, zoals deze in de kerk werd gepreekt, te twijfelen. Ook de protestantse moraal van zonde en berouw begon hij onder kritiek te stellen. (later verwerkt in: het autobiografische 'Dichtung und Wahrheit' (1810); geen moreel oordeel over zelfmoord in 'Die Leiden des jungen Werther') Tegelijk interesseerden met name de Oudtestamentische verhalen hem zeer, vooral om hun naturalistische sfeer. Hij studeerde rechten in Leipzig vanaf 1765, maar volgde eerder o.a. ook lessen Hebreeuws om dichter bij de bijbeltekst te komen. Veel jeugdwerk van Goethe heeft bijbelse thema's (Jozef, Mozes, Christus' hellevaart). Maar hij is altijd bijbelteksten in zijn werk blijven citeren en verwerken. 'Ein grosser Teil des Alten Testaments ist mit erhöhter Gesinnung, ist enthusiastisch geschrieben und gehört dem Feld der Dichtkunst an.' (Hebräer in: 'West-östlicher Divan') Hij ziet de teksten als 'Bildung' materiaal om je geest aan te scherpen. Jezus is het vereringwaardige hoogste ethisch principe, eigenlijk, in de traditie van het opvoedingsideaal van de Verlichting: het grote voorbeeld. Daarbij aansluitend zie Goethe een soort seriële ontwikkeling van drie religies: Oude Testament (etnisch-joods), klassieke Wijsheid (filosofisch), inclusief Christus! en christelijke religie. De laatste kwam voor Goethe *na* Christus! In de goede zin, kan de christelijke religie de hoogste trede zijn, in naastenliefde, maar dan moet deze de zwakheden van het christendom overwinnen. Met het kruis van Christus, belangrijk in de Lutherse theologie, heeft Goethe niet veel.

Goethe begon al vroeg vragen te stellen bij de motivatie van mensen om in God te geloven of naar de kerk te gaan. Wat is deze waard, wanneer op angst gebouwd? 'Keine Religion, die bloss auf Furcht gegründet is, wird bei uns geachtet.' (In de Bildungsroman Wilhelm Meisters Wanderjahre) In toenemende mate wijst Goethe dus dogmatisch gefundeerde theologie af (toneelstuk *Götz von Berlichingen*), en dan vooral openbaringsgeloof en het dogma van de erfzonde. Als student te Leipzig, waar in die tijd ideeën vanuit de Verlichting veel besproken werden, wordt Goethe steeds sceptischer. Toch blijft hij gevoelig voor meer piëtistische (als bij Zinzendorf) vormen van geloof, zoals tijdens een crisis in de tijd van een ernstige ziekte bleek. (Theologen die kritiek hebben op natuurlijke theologie en 'Religion' als weg vanuit de mens tot God, zoals Karl Barth en Visser 't Hooft, moeten niets van Goethe hebben als het om religie gaat. Diens vorm van cultuurreligie die openbaringstheologie verwerpt, bood in hun ogen geen basis voor een kritische houding als het gaat om goddeloze ideologieën als het nazisme.)

Goethe ontwikkelt zich weg bij de kerk, maar blijft gevoelig voor meer bevindelijke vormen van religie. In Darmstadt is hij een tijdje betrokken bij de zgn. Gemeenschap van Heiligen. Hij zoekt het in de natuur, wandelt veel. ‘Der Wanderer’, een zoekende, onderweg naar zelfverwerkelijking. Dit motief komt veel voor in het werk van Goethe. Religie is in toenemende mate voor Goethe een meer mystieke zaak van het hart. Tegelijk is hij wars van huichelarij, ‘Schwärmertum’ en wereldvreemdheid. Eigenlijk ontwikkelde Goethe een soort eigen privaatreligie (Aan Schiller schrijft Goethe, 1799: ‘...dass sich jeder seine eigenen Art von Gott macht und dass man niemand den seinigen weder nehmen kann noch soll.’ Vgl. ‘solo-religieus’ dat je vandaag nog wel eens hoort). Dit was op een neo-platonistische basis als bij Plotinus, christelijk geïnterpreteerd, waarbij God gezien werd als de Wereldgeest, die uitging naar vorm en zich werkzaam gaf in materie, maar ook met elementen uit hermetisme, gnostiek, magie, mystiek en kabbala, waarbij extase en verlangen naar vereniging met het goddelijke een grote rol speelden. Naast de bijbel, die Goethe steeds meer historisch-kritisch ging lezen, waren Duitse volksverhalen als bij Herder en ook de koran voor hem belangrijk, echter niet als boek van openbaring van de wil van een god. God bestaat niet, het bestaan is God. Goethe laat dus de idee ‘god’ als predicaat zelf niet vallen (vgl. Spinoza, waarbij de interpretatie omstreden is; deed Spinoza dit alleen omdat hij anders verketterd zou worden?!). Hier is Goethe echt een Spinoza aanhanger: ‘Die alles ausgleichende Ruhe Spinozas kontrastierte mit meinem alles aufregenden Streben [...] machte mich zu seinem leidenschaftlichen Schüler, zu seinem entschiedensten Verehrer.’ (Dichtung und Wahrheit) Het ongrijpbare ‘hogere’ ordent de chaos en is in de natuur te bespeuren voor de oplettende wandelaar in het leven. In zijn werk laat Goethe als auteur graag zijn personages onder invloed van bepaalde stemmingen geloofsposities overwegen, terwijl hij zijn mening als auteur op de achtergrond houdt. Men zou dit een soort transcendente immanentie kunnen noemen als het niet zo paradoxaal was dat het raar wordt.

4 Straatsburg en Weimar

Te Straatsburg probeerde Goethe tevergeefs te promoveren op een dissertatie over de Tien Geboden, waarbij hij voor die tijd nogal krasse stellingen verdedigde. Onder ander stelt Goethe dat Jezus niet de stichter was van het christendom en dat de christelijke religie eigenlijk als een soort ‘gezonde Politik’ kon worden opgevat. De geschiedenis van het christendom toonde aan dat niet het koninkrijk van God gekomen was, maar ordinaire machtspolitiek met de verkondiging van Jezus op de loop was gegaan. Pluralisme en tolerantie worden voor Goethe steeds belangrijker (als in ‘Brief des Pastors zu ... an den neuen Pastor zu ...’ 1772, waarin hij tolerantie bepleit en de vrijheid de eigen zoektocht naar waarheid te beleven. Vgl. ander theologisch geschrift: ‘Zwo wichtige bisher biblische Fragen, beantwortet von einem landgeistlichen in Schwaben’). In 1774 uitte Goethe zijn kritiek op de verkwanseling van het christelijk geloof in ‘Ewigen Juden’. De wedergekomen Christus wordt nergens herkend. (Vgl. Dostojevski, de gelijkenis van de Grootinquisiteur, in: De gebroeders Karamazow.) Het individu is in gevecht met de overgeleverde godsbeelden, als die van een gepersonifieerd almachtig, maar ook willekeurig God, in de mythe van Prometheus,

1773, typerend voor Sturm und Drang (beweging waarin jonge schrijvers zich afzetten tegen de strenge regels van het classicisme) In de een vertelling in briefvorm ‘Die Leiden des jungen Werthers,’ ca. 1770, leverde Goethe een belangrijke, in zijn tijd al veel gelezen bijdrage binnen de Sturm-und-Drangbeweging. Het smachtend gevoelsleven van een jongeman staat centraal. Liefde is onbereikbaar, zelfmoord lijkt de enige uitweg. Er is geen overtuigende moraal van het verhaal. Dat is dus niet christelijk. Vele theologen, zeker in die tijd, hielden vol dat de bijbel, in tegenstelling tot de Griekse wereld, geen tragedie kent.

Vanaf 1775 woonde Goethe te Weimar. Hij ontvluchtte zakencentrum Frankfurt. Hij werd minister in dienst van de hertog van het kleine hertogdom Weimar-Eisenach, een stad waar het theater en het wereldlijk hofleven centraal stonden, houdt niet alleen de religie, maar ook de literatuur Goethe veel minder bezig. Wat is er hier over van de Sturm und Drang? ‘Iphigeneie auf Tauris’ is niet erg spontaan en kwam gekunsteld als een hofstuk over.³ Weimar was in die tijd een beetje dorps en provinciaal en de intellectueel Goethe, die daar eigenlijk niet paste, wil het opstoten in de vaart der volken en wil (tevergeefs) het boerenbedrijf en de universiteit hervormen (Later worden daar wel aangesteld: Fichte, Schelling en Hegel; periode Weimarer Klassik, motto: ‘Das Land der Griechen mit der Seele suchend.’ door Iphigenie uitgesproken). Van zowel religie als literatuur raakt hij echter nooit los van en zal er aan het eind van zijn leven weer steeds sterker mee bezig zijn. Goethe’s grote belangstelling voor de antieke wereld is te verstaan als een persoonlijke verwerking van het grote wereldhistorische conflict tussen polytheïsme en monotheïsme. (‘Grenzen der Menschheit’ 1781. Vgl. Dante.) Tijdens zijn grote Italiëreis 1786-1788 (hij gaat als minister, komt als kunstenaar terug) kwam hij niet alleen tegenover de architectuur en beelden uit de Oudheid te staan, maar kwam hij ook intensief in contact met de Rooms-katholieke kerk en de barok in de natuur van een indrukwekkend mediterraan land.⁴ Van de liturgie was hij zeer onder de indruk en hij meldt wel gelovig te willen zijn geweest, of een kind. De openbaring van het goddelijke in de kunst, kwam hem meer nabij, dan die in de bijbel als Woord van God. Maar bijgeloof, martelaarsheiligenverering e.d. wijst hij af. Ondanks al zijn kritiek op kerkelijke schijnheiligheid, en in zijn ogen domheid en misverstaan van de bijbel, is Goethe altijd lid van de (Lutherse) kerk gebleven en heeft hij op belangrijke momenten aan de rituelen meegedaan (doop kinderen, huwelijk in 1806 en kerkelijke begrafenis). In zijn geïdealiseerde bewerkte dagboeken (Italiänische Reise) gaat het vooral over de schoonheid van Italië (Michelangelo!) en negeert hij de sociale misstanden, wonderlijk voor een minister die de armen te Weimar had geprobeerd te verheffen. (Geleidelijk aan gelooft Goethe steeds minder in de hervormbaarheid van de sociale werkelijkheid.) Publicatie vindt plaats *na* de Franse Revolutie! Goethe betreft het begrip renaissance op zichzelf! Hij krijgt een nieuwe kans als kunstenaar. Alles klopt hier. ‘Hier ist Gott.’ Dit is veel minder de gevoelsmens Goethe, dan de beschrijver van het gesloten antieke wenslandschap in contrast met het onbeheersbare van de natuur zichtbaar in de vulkaanuitbarstingen als die van de Etna: ‘Et in Arcadia ego.’

³ Antonya Visser, ‘Grote schrijvers van Goethe tot nu. Een hoorcollege over de Duitse literatuurgeschiedenis na de Verlichting’, Home Academy cd, Den Haag 2010.

⁴ Winkelmann: ‘Stille Einfalt, edle Grösse.’

5 Faust

De opstand van de mens tegen het goddelijke is een oeroud motief. We vinden het onder andere in de Griekse mythe van Prometheus, in Genesis en in het Europa van de 16^e eeuw in Zuid-Duitsland, waar een legendarische zwarte magiër geleefd moet hebben die zich Magister Georg Sabellicus Faust noemde. Luther noemt hem in zijn *Tischreden* als een tovenaer en een bondgenoot van de duivel. Het eerste Duitse boek waarin de volksverhalen worden verzameld verschijnt in 1587, dan Johann Faust geheten, en Christopher Marlowe maakt daar een Engelse vertaling van in de vorm van een drama, die in 1604 postuum verschijnt.⁵ Doordat door Duitsland trekkende toneelgroepen het stuk van Marlowe speelden waren de verhalen heel bekend in Goethes tijd. Goethe kende het waarschijnlijk van een poppenspel. Vorige keer zagen we dat ook Shakespeare door een vergelijkbaar thema was geboeid, maar veel gematigder uitgewerkt in ‘The Tempest’.

Meer dan in ander werk brengt Goethe in zijn bewerking van de Faustverhalen, zijn afstand tot conventionele religie naar voren: Faust wordt een Sturm und Drang Mensch. Deze wordt nu een prototype van de gesecculariseerde mens, die gemakkelijk van hoogmoed (‘hubris’) kan worden beschuldigd, maar eigenlijk niet anders kan dan ingaan op de uitdagingen die zijn nieuwsgierige geest ontdekt. De vele christelijke verwijzingen in Faust hebben niet noodzakelijk de betekenis dat Goethe zelf voortdurend met het geloof aan het worstelen is. Veelmeer maakt hij gebruik van termen en stijlfiguren met een religieuze achtergrond als middelen om zijn verhaal op te bouwen. Alleen de zondares Gretchen vertegenwoordigt een echt christelijke stem (vgl. Sonja in ‘Schuld en Boete’ van Dostojevski). Zij vraagt Faust naar zijn religieuze overtuiging: ‘Nun sag! Wie hast du’s mit der Religion?’ Gretchen ziet in dat Mephisto Faust tenslotte naar de ondergang zal voeren en probeert hem voordat dit gebeurt nog tevergeefs te bekeren. Faust gelooft niet in God, maar ook niet in een voltooiing, alleen in onrust en streven. Dat is modern.

Goethe is ontzettend lang (vanaf zijn twintigste tot aan zijn dood) bezig geweest met ‘Faust’. Het was een verhaal dat hem mateloos fascineerde en de gelegenheid gaf tot telkens weer nieuwe uitweidingen (totaal 23 uur, onspeelbaar; De Appel heeft het gespeeld in 8 uur; bijv. drie prologen: Zueignung; Vorspiel auf dem Teater; Prolog im Himmel, vgl. Job 1: weddenschap Mephisto-Der Herr im Himmel). Een mens is zo vermetel een pact met de duivel te sluiten. Dat is een buitengewoon vruchtbare metafoer gebleken. Faust boeide Goethe enorm, vanwege de spiegelwerking. Hij zelf maakte immers een intellectuele ontwikkeling door waarvan het verhaal van Faust een uitvergroting leek. De eerste ‘Oerfaust’ (1773-1775) zag in 1787 voor het eerst het licht, waarna Goethe telkens opnieuw een uitbreidende bewerking van de stof liet volgen, fragment en tragedie.

Faust is een soort Adam die godgelijk wil zijn qua kennis en macht over de natuur. Dankzij een contract met de duivel geniet hij een tijd van bovennatuurlijke krachten en ook van Helena van Troje, de mooiste vrouw ooit, om wie heel Griekenland volgens Homerus ten

⁵ *Tragicall History of D. Faustus*, 1604.

strijde trok. Het enige nadeel is dat de duivel in de persoon van Mephistopheles ('Hij die nee zegt tegen het licht'; terwijl hij als Lucifer de drager van de schijn is.⁶) heeft bedongen op een bepaald moment recht te krijgen op de ziel van Faust. Het Griekse hubris-motief speelt duidelijk een rol. De mens die boven zijn macht grijpt is bezig zijn ziel te verliezen en dat gebeurt ook.

Gretchen is een van de hoofdpersonen in het eerste deel van Faust. Haar personage is waarschijnlijk gebaseerd op een dienstmeid met wie Goethe als advocaat in Frankfurt am Main in aanraking kwam. Goethe had erg met haar te doen. Zij was ter dood veroordeeld voor de moord op haar baby. Goethe mocht dan kritiek hebben op het classicisme met zijn regels zoals de beruchte eenheid van handeling tijd en plaats, hij leefde met de klassieken. Een generatie eerder was er in Frankrijk een enorme literaire strijd ontketend over de mate waarin schrijvers vrij waren van strenge regels: Querelle des anciens et modernes. Goethe blijft, zeker qua inhoud altijd met klassieken bezig, maar aan de verlokkingen van de moderniteit kan en wil hij niet ontkomen. Zijn woonhuis in Weimar (nu een museum) stond vol met klassieke beelden.

Gebruikmakend van magie, net als Prospero bij Shakespeare, roept Faust de 'Aardgeest' aan en probeert zich hiermee te vereenzelvigen, in de overtuiging dat hij meer is dan gewoon een sterfelijk mens. Dit hoogmoedige motief van een mens die zich boven de wetten van God en mensen verheven voelt, zullen we ook tegenkomen in 'Schuld en boete' van Dostojevski. Maar de Aardgeest weigert Faust te dienen, waarop deze zelfmoord wil plegen, hetgeen hem wordt belemmerd door het aanhoren van een klok op de ochtend van Pasen. Faust ontvangt lof van de mensen voor zijn macht tot genezen, maar zichzelf genezen van zijn sombere gedachten kan hij niet. Faust probeert het Johannesevangelie te vertalen, maar is gevolgd door een hond die de duivel blijft te zijn. Het contract wordt met bloed ondertekend. Faust zal niet alleen bovennatuurlijke macht hebben, maar ook Gretchen bezitten. De maat der dingen is volkomen zoek. De liefde gaat verloren.

Als kind kon ik al niet geloven dat de duivel tenslotte weg zou komen met zijn gevangenen mensen in de hel. Dan had God toch verloren! Net als in het verhaal van Job loopt de duivel binnen bij God om het lot van de mens Faust te bespreken met de almachtige, heeft God vertrouwen in de mens en staat God de duivel toe om Faust te testen. God weet dat de duivel tenslotte zal falen. Als Faust sterft is hij alsnog voor de Heer. De lezer weet dit ook en toch blijft het heel spannend. Mephisto verleidt Faust met zijn eigen verleidingen. Gretchen is een eenvoudig burgermeisje, heel anders dan Helena waarvan zij de 'Vorschein' is. Zij vermoordt haar kind en Faust wil haar wel redden uit de kerker waarin zij terecht komt, maar dit kan niet en zij moet met de dood boeten voor haar schuld (einde Faust 1). In Faust 2 gaat het om de ideeën van Goethe waarvoor Faust een voertuig worden in vijf bedrijven: geschiedenis, natuuronderzoek en economische problemen staan centraal (bijv. geldtekort). De techniek neemt het over; in de Walpurgisnacht (30 april-1 mei; heidens vruchtbaarheidsfeest) sluit Faust zijn pact met de duivel. De mooiste vrouw ooit, Helena, wordt nagejaagd door Faust.

⁶ Ilja L. Pfeijffer, in: Johann Wolfgang Goethe, *Faust*, Amsterdam 2016, 467.

Tenslotte wordt Faust zelf, na gestorven te zijn, door Gods engelen gered. De duivel delft na als zijn overwinningen alsnog het onderspit. Chorus mysticus.

In de vermetele Faust, zal Goethe ongetwijfeld ook de opstandige mens van de Franse Revolutie hebben herkend: De hunkering naar de maakbaarheid van het leven, zelfbeschikking versus vorstelijk absolutisme, de verwerping van alle kleingeestige en neerdrukkende godsdienst, het verlangen naar een transparante in wijsheid bestuurde samenleving. Het gewelddadige vervolg waarin de idealen vastliepen, de terreur en de oorlogen, schrokken hem af.

En wij? Zijn wij ook niet een Faust zonder ziel? Wat kan in onze tijd nog religie heten? Wie gelooft er nog in God? Zowel technisch-manipulatief, als in ethisch moralische zin lijkt de moderne mens zichzelf bevrijd te hebben uit zijn 'selbstverschuldeter Unmündigkeit'. Een richtinggevende autoriteit van buitenaf heeft hij niet meer nodig. Hij meent volkomen vrijen geëmancipeerd te zijn. Binding en duurzaam engagement heeft hij niet meer nodig, zeker niet in een menselijk verband dat pretendeert een kerk te zijn. Of is dit schijn? De angst iets te missen, buiten de groep te staan, angst voor verveling en het simpele zichzelf belonen, zijn psychologische mechanismes die mensen verslaafd kunnen maken aan e-mails, apps en smartphones. In een BBC-radio documentaire werd dit pigeon gedrag genoemd. Faust leest in het Duits niet gemakkelijk, maar er is een mooie Nederlandse vertaling van de hand van Ard Posthuma.

6 Slot

Goethe's God bemoeit zich niet alleen met zijn wereld. Hij is er in opgegaan.

Was wär ein Gott, der nur van aussen stiesse,
Im Kreis das All am Finger laufen liesse!
Ihm ziemt's, die Welt im Innern zu bewegen,
Natur in Sich, Sich in Natur zu hegen,
So dass, was in Ihm lebt und webt und ist,
Nie Seine Kraft, nie Seinen Geist vermisst. (1812)

Voor de oude Goethe waren het de gezamenlijke religies van Oost en West die samen, in een syncretistisch perspectief, tot één metafysiek van geloof optelden. In 1814 voltooit hij de dichtcyclus 'West-östlicher Divan'. Hij keert als oude man terug tot zijn vroege gedachten over mystiek en gnostiek. Terwijl de ethiek in de religiebeschouwing van Goethe altijd belangrijk is geweest, valt religie daar bij hem nooit mee samen. Altijd blijft er een sterke bewondering voor het geheimzinnige. (Vgl. R. Otto, 'Das Heilige') Religie is juist zo onlosmakelijk verbonden met en uitmondend in kunst. Bij Marcel Proust zullen we zien dat religie daar geheel in op kan gaan. Goethe in *Zahme Xenien IX*:

Wer Wissenschaft und Kunst besitzt,
Hat auch Religion;
Wer jene beide nicht besitzt,

Der habe Religion.

De regel 'Nun hab' ich mein Sach auf Nichts gestellt' komt oorspronkelijk uit een gedicht van J.W. von Goethe (1749-1832), op muziek gezet door Louis Spohr (1784-1859). Het is eigenlijk een soort studentenlied, waarmee Goethe een parodie schrijft op het kerklied 'Ich hab mein Sach Gott heimgestellt' van Johannes Pappus (1549-1648). De Duitse filosoof Max Stirner (1806-1866) werkte de gedachte uit in zijn boek *Der Einzige und sein Eigentum* (1844):

Meine Sache ist, weder das Göttliche, noch das Menschliche, ist nicht das Wahre, Gute, Rechte, Freie usw., sondern allein das Meinige, und sie ist keine allgemeine Sache, sondern ist einzig, wie ich einzig bin. Mir geht nichts über Mich.⁷

Wat Visser 't Hooft er precies mee bedoelde is eigenlijk gezien zijn hartstochtelijk streven naar eenheid, wel een beetje raadselachtig. Het lijkt erop dat hij (in 1968!) afstand doet van een claim een absolute waarheid in pacht te hebben met algemene geldingskracht, tegelijk zijn eigen leidsman wil zijn en blijven. God valt samen met zijn eigen waarheid. De wereld kent zijn eigen wetten. Jij kunt, als het erop aankomt, alleen maar koersen op je eigen inzichten.

Vanitas! vanitatum vanitas!

Ich hab' mein Sach auf Nichts gestellt,
Juchhe!
Drum ist's so wohl mir in der Welt;
Juchhe!
Und wer will mein Camerade sein,
Der stoße mit an, der stimme mit ein,
Bei dieser Neige Wein.
Ich stellt' mein Sach auf Geld und Gut,
Juchhe!
Darüber verlor ich Freud' und Muth:
O weh!
Die Münze rollte hier und dort,
Und hascht ich sie an einem Ort,
Am andern war sie fort!
Auf Weiber stellt' ich nun mein Sach,
Juchhe!
Daher mir kam viel Ungemach;
O weh!
Die Falsche sucht' sich ein ander Theil,
Die Treue macht' mir Langeweil',
Die Beste war nicht feil.
Ich stellt' mein Sach auf Reis' und Fahrt,

⁷ Stirner, M., *Der Einzige und sein Eigentum*, Leipzig 1844.

Juchhe!
Und ließ meine Vaterlandesart;
O weh!
Und mir behagt' es nirgends recht,
Die Kost war fremd, das Bett war schlecht
Niemand verstand mich recht.
Ich stell' mein Sach auf Ruhm und Ehr,
Juchhe!
Und sieh! gleich hatt' ein Andrer mehr;
O weh!
Wie ich mich hatt' hervorgethan,
Da sahen die Leute scheel mich an,
Hatte Keinem recht gethan.
Ich setzt' mein Sach auf Kampf und Krieg,
Juchhe!
Und uns gelang so mancher Sieg;
Juchhe!
Wir zogen in Feindes Land hinein,
Dem Freunde sollt's nicht viel besser sein,
Und ich verlor ein Bein.
Nun hab' ich mein Sach auf Nichts gestellt,
Juchhe!
Und mein gehört die ganze Welt;
Juchhe!
Zu Ende geht nun Sang und Schmaus.
Nur trinkt mir alle Neigen aus;
Die letzte muß heraus!